

Една от най-характерните черти на човека д-р Кръстев е неговата гражданска доблест. Подхранвана от тази гражданска доблест и многократно изявявана през дейността му като литературен критик и общественик е искрената му загриженост за съдбата на българската наука и култура. Между многобройните статии на д-р Кръстев, посветени на въпроси на общественния живот, може би най-интересни са статии, засягащи просветното дело или изобщо духовния живот в България. В тези статии срещахме мисли и характеристики на отделни обществени групировки, които често ни учудват с прогресивността си: липсата на перспективи за „лишената от всякакви обществени идеали и културни стремления“ буржоазна интелигенция,¹ безразличието на монарха към българското изкуство и наука², въпроса за действителната еманципация на жената в областта на образованието³. Многократно развивана от д-р Кръстев е тезата за свободата на дееца на науката и културата. Остро е поставена тя в отговора на писмото на Министерството на народното просвещение от 25. IX. 1896 г., с което д-р Кръстев за втори път е уволнен от университета.⁴

Становището на д-р Кръстев по всички тези въпроси най-пълно се проявява в поведението му по време на университетската криза от 1907 г.

„Кръщение на университета“, който трябва да бъде „будител на съзнанието“ и „правителствен акт — безподобен позор за една културна държава“⁵ — Това е двустранната му оценка за разигралите се на 3—4 януари 1907 г. събития: младежката демонстрация, освиркването на Фердинанд при откриването на Народния театър, разгънването на демонстрантите с полиция и като резултат от това — издаването на указа за преустановяване на занятията в университета за шест месеца и за уволняването на членовете на професорското тяло.

Като се имат предвид енергичността на д-р Кръстев и изказаните мисли в другите му статии по въпроса на университетската криза: „Началото на края на университетската криза“⁶ и „Университетският въпрос и класното училище“⁷, а също така и спомените на съвременниците, той очевидно е бил един от вдъхновителите и организаторите на решителния отпор на професорското тяло срещу беззаконията на Фердинанд и лакеите му и един от съставителите на двата позива „Към българското общество“ и на третия позив — „Съобщение“, с който се прекратяват преговорите между професорите и правителството.

Врх на дейността на д-р Кръстев по време на университетската криза е позивът му „Към българската студентска младеж“,⁸ носещ дата „3 септември 1907 г.“. В него той призовава българските студенти да не се записват в университета след възобновяването на занятията, защото там ще ги обучават „двадесетина безхарактерници“, приели предложението „да станат професори“, и да покажат, че са „достоини ученици на изгонените професори“ (км. — М. Н.). Това според него ще бъде нов принос в борбата за извоюване на „автономията и академическата свобода“.

Редицата от прояви, израз на заинтересоваността на д-р Кръстев за съдбата на българската култура, а и на всичко българско, се допълват от грижите му за Яворов след

¹ Д-р Кръстев, Българската интелигенция, Мисъл, г. VIII, кн. I, стр. 4 от 1898 г.

² Д-р Кръстев, Княз Фердинанд и българската интелигенция и духовен живот, пак там, година XVII, кн. 4—5, стр. 367 от 1907 г.

³ Д-р Кръстев, Висшето училище и женският въпрос, Мисъл, г. VI, кн. 2, стр. 138, 1896 г.

⁴ Пак там, г. VI, кн. 7, стр. 599.

⁵ Д-р Кръстев, Съдбините на нашия университет, Мисъл, г. XVII, кн. I, стр. 42—43 от 1907 г.

⁶ Сп. Мисъл, г. XVII, кн. 3, стр. 230.

⁷ Пак там, кн. 4—5, стр. 358.

⁸ Пак там, кн. 6, стр. 444.

ослепяването на поета¹, написването съвместно с Боян Пенев на протестното писмо до Леонид Андреев, което Вазов подписва² и много други.

Особено интересна е дейността на д-р Кръстев в комитета, сформираният, за да протестира против осъществяването впоследствие намерение на правителството на Радославов да направи на България участие в Първата световна война. Комитетът публикува два позива: първия на 4. I. 1915 г., втория на 20. VIII. 1915 г. — конфискуван, и отворено писмо до Фердинанд³. Фактът, че в разговор за втория позив Шишманов и Вазов го наричат „Кръстевия позив“⁴ и че не друг, а д-р Кръстев е арестуван в печатницата при конфискуването, красноречиво говори, че ролята му в този комитет не е била незначителна.

Публикуваното по-долу неизвестно писмо до Фердинанд допълва картината на отрицателното отношение на д-р Кръстев към войната изобщо, изявено и в дейността му в гореспоменатия комитет. Писмото е от един по-ранен период от живота му — Балканската война. Чужд на шовинистичния пароксизъм, обхванал по това време някои от българските дейци на културата, и в един момент, когато „герой“ и „дълг към родината“ са най-често срещаните във вестниците думи, той трезво поставя въпроса за запазването на малкото български таланти. Писмото беше намерено в архива на генерал Фичев⁵, предаден ми преди шест години от съпругата му Ана Фичева. В него д-р Кръстев обръща внимание на факта, че много видни български интелектуалци са поставени в условия, криещи опасност за живота им, и изказва надеждата си, че Фердинанд ще съдействува за тяхното освобождаване „в безсрочен отпуск“. От първото изречение може да се допусне, че това не е първото писмо на д-р Кръстев по този въпрос. Въпреки търсенията обаче, друго писмо или списък не бяха открити нито в царския архив в ДИА, нито в архива на генерал Фичев. Също така в нито една своя статия д-р Кръстев не споменава за подобни писма.

Писмото се намира в архива на генерал Фичев не защото му е било предадено за изпълнение (генерал Фичев не е имал нужната изпълнителска власт за разрешаване на този въпрос), а защото обичаен похват на шефа на тайния кабинет и секретар на царя Добровиш е бил да предава получените писма на тези, които са засегнати в тях (естествено, ако това не е било в разрез с интригантските му интереси). Също така липсва бележка на Фердинанд, каквато обикновено срещаме, когато той взема становище по писмата, отправени до него. Този факт подхранва съмнението, че писмото е стигнало до Фердинанд, на което, от друга страна, противоречи обстоятелството, че списъкът, приложен към писмото, има препис, на който са нанесени допълнителни поправки. Поради липса на факти обаче нито едно от тези предположения не може да бъде утвърдено като истинно. Все пак, дори и да е имало разисквания по повдигнатия въпрос, частични мерки за подобрене на положението на българските интелектуалци се предприемат едва по време на Първата световна война. Поради претъпнатото отношение на Фердинанд и кликата му към дейците на българската култура през време на Балканската и Първата световна война на фронта загиват писателите Илия Иванов Черен, Димчо Дебелянов, Страшимир Кринчев, Никола Василиев, Владимир Попанастасов — Пепо и много артисти, музиканти и художници.

Писмото е написано на ръка на четири полулиста тънка бяла хартия с формат 214 на 270 мм. Запазено е добре. Било е прегъвано два пъти, като по средната линия на прегъването е малко окъсано. Нечетливи места няма. Листата са номерирани. Адресирано е

¹ Виж Александър Балабанов, Човеколюбие на д-р Кръстев, лист „Професор д-р Кръстев“, Кюстендил, 1939 г., стр. 2.

² Виж Силиян Чилингиров, Краят на една вражда между Вазов и д-р Кръстев, същият лист.

³ Виж Д-р Кръстев, Историческото писмо до цар Фердинанд, в. Заря, бр. 1656 от 1. II. 1919 г.

⁴ Виж Ив. Д. Шишманов, Нашите срещи 1915—1920 г., Иван Вазов, Събрани съчинения, Бълг. писател, 1957 г., т. XIX, стр. 253.

⁵ Иван Фичев, генерал-лейтенант, (1857—1931) — началник щаба по време на Балканската война, член на БАН.

„До Негово Величество царя“ и носи саморъчен подпис д-р К. Кръстев, с дата 9. V. 1913 г., София. В горния десен ъгъл има син печат:

„Тайний кабинет на негово
величество царя вход.
№ 0367 получ. на 13 май
1913 г. приложения 1
дело №“

Приложен е списък, за който става въпрос в писмото. Списъкът е написан на два карирани полулиста, които са прегъвани по същия начин, както и писмото. Почеркът не е на д-р Кръстев и по някои ръкописи, които се пазят от зета на д-р Кръстев, се установи, че почеркът е на сина на д-р Кръстев — Константин.

Списъкът включва 79 лица.¹ Те са подредени в раздели както следва: I. Професори и учени, асистенти при университета, II. Писатели и редактори на списания, III. Артисти от народния и други театри, IV. Художници и V. Оперни певци, композитори и други. Личат имената на: Стефан Младенов, Стоян Романски, Спиридон Казанджиев, Димитър Михалчев, Венелин Ганев, Александър Балабанов, Йосиф Фаденхехт, Димитър Бабеv, Антон Страшимиров, Владимир Василев, Михаил Грозев (Кремен), Кръстьо Сарафов, Сава Огнянов, Матей Икономов, Васил Кирков, Марин Василев, Никола Маринов, Драгия Томангелов, Васил Мирчев и други.

Ето и текстът на писмото и на приложения към него списък:

До Негово Величество Царя.

Ваше Величество,

Преди повече от месец връчих на генерал Фичев известния Вам списък и устно му изложих основанията си за новото ми искане: — да бъдат освободени в безсрочен отпуск поне всички лица от тоя списък, 80 на брой — професорите и асистентите, артистите, художниците и някои по-видни писатели и музикални сили (тъй като пълен списък за тях не можах да съставя). Генералът не ми даде никакво обещание дали това ще бъде възможно да стане „още сега“, т. е. преди месец — трябвало да се съветва с генерал Савова,² за едно решение на въпроса. Понеже до днес нищо не последва, ясно е, че — ако действително са разисквали въпроса — решението е било отрицателно. Получих обаче уверение от генерал Фичева, че това ще бъде сторено, щом се подпише предварителният мир.³ Но тогава беше „повече от сигурно“, че след 5 или 10 дена това сигурно ще стане и никому и през ум не минаваше: нито че то и след месец няма да бъде станало, нито пък, че подписването на мира може да означава приближаването на друга война.⁴ Между това към общите причини, които повелително изискват запазването на малкото таланти, незаглушени и необезплодени от нашите условия, днес се прибавят — за една друга част от тоя списък — и други, съвсем нови причини: нуждата от перото и словото на ония, които имат дарбите и културата за това. Можеше да се очаква, наистина, за тия задачи да помисли сам Министерският съвет и по своя инициатива да поиска освобождението на професорите, политическите дейци и журналистите. Но това до днес не е станало. Може би други по-тежки и по-належащи задачи отнемат всичкото му внимание, а може би и просто затова, че и досегашните му дипломати-

¹ Интересно е, че в писмото д-р Кръстев говори за „лица“ 80 на брой. Твърде вероятно е числото да е било закръглено, но съществува и възможността за съкращение на едно име, направено от автора на писмото или при преписването на списъка.

² Савов, генерал Михаил, помощник главнокомандуващ по време на Балканската война.

³ Касае се за дълго време проектираните още преди падането на Одрин и особено след това преговори. Виж ген. о. з. Иван Фичев, Балканската война 1912—1913, БАН, София, 1940, стр. 323—350.

⁴ Далновидността на д-р Кръстев в един момент, когато конфликтите, породили между-съюзническата война, все още не са назрели, показват добрата му осведоменост и склонност към бърза ориентация.

чески несполуки не са могли да убедят Министерския съвет, че само с усилията на пет-шестима от средата на коалираните партии не може да се разреши един тъй труден и тъй комплициран въпрос, като тоя, който му предлежи да разрешава; че за това е необходима и помощта на по-видните хора от всички професии, всички групи, всички политически партии и фракции.¹ За жалост правителството не само не направи нищо за освобождаване от редовете на войската и за използуване в политически и културни задачи хора със значението, подготовката и способностите на Андрея Ляпчева, Фаденхета, Михалчева, Гидикова, дори и хора като Н. Генадиева и Сим. Радева (— въпреки обстоятелството, че те и като личности и като обществени деятели не стоят високо в ничие мнение): във времето, което преживяваме, за задачите, които чакат своето разрешение, всички тия хора би били като културни работници много по-полезни, нежели като интенданкти, телефонисти, или домакини на болници. Не, правителството не използува услугите и помощта и на свободните от воински задължения наши политически мъже. Ето защо в тоя спор със Сърбия², в който от наша страна се касае само до уяснен и осветлен безспорни, юридически защитени положения, ний почти нямаме хора, които с жива реч и с журнални статии да осветлят общественото мнение на Запад и да представят сръбските искания в истинската им светлина, — което би било достатъчно, за да ги направи невъзможни и indiscutables³. Ний всички може би, но на първо място е виновно правителството, дето в западния печат владее такава незаинтересованост спрямо един, може би единствен по рода си между държавен скандал⁴, а руските вестници проявяват крайна неориентираност и невежество по същността на нашия спор дори в статии, писани специално по тоя спор. Статии на г. Милюкова⁵ са може би единственото изключение от това.

Но всичко това са все аргументи само за освобождаване на една част от нашата висша интелигенция. А крайно неуместно би било да привеждам каквито и да било аргументи за другите категории от тоя списък — за артистите, живописците или певците и композиторите: самото тяхно поставяне в строя е едно престъпление против здравия разум и против нашата бедна и все пак богата, сравнително богата с таланти култура. Артистите Сава Огнянов, Гено Киров и Кр. Сарафов, художниците Мар. Василев, Ал. Божинов, Морозов и Тачев — войници, редници на бойното поле, те, — генералите в друго, не по-малко важно и славно бойно поле! „Да, ний сме демократическа държава“, ми се възражава в главната квартира. Но тоя демократизъм на нашата армия не е могъл да попречи на главната квартира да постави на по-безопасни места не един генералшабен офицер; да заварди българския научен и художествен гений обаче той не ѝ позволява. Не съм сведущ във военната организация на другите, по-културните държави, но позволявам си да се усъмня, дали там така антикултурно се разрешават въпросите на културата. Като привличам благосклонното внимание на Ваше Величество върху изложените аномалии, аз не мога да се съмнявам, че Вий ще оцените всичката тяхна пагубност и ще направите нужното за тяхното премахване, макар и тъй късно — след като България плати за тия аномалии с живота на двама професори, двама артисти и не по-малко музикални сили.

Приемете, Ваше Величество, уверение в моята най-почтителна преданост и уважение

София, 9 май, 1913.

Д-р К. Кръстев

¹ Характерна е за д-р Кръстев тази теза за надпартийно, непартизанско разрешаване на най-важните за нацията въпроси, проявила се и в дейността му, свързана с позивите от 1915 година.

² За обстановката по това време виж Фичев, Балканската война, стр. 360—362.

³ Indiscutables — тук — неподлежащи на разискване.

⁴ По горензложените съображения Д. Михалчев и П. Тодоров са изпратени едва след Междусъюзническата война в Чехия и Австрия, където са държали сказки.

⁵ Милюков, Павел Николаевич (1859—1931), лидер на партията на кадетите, историк, член на 3-та и 4-та Държавна дума, след Февруарската революция 1917 г. министър на външните работи в първия състав на Временното правителство. След Великата октомврийска социалистическа революция белоемигрант. Като историк стои на субективно-идеалистически позиции.

на офицери и редници, принадлежащи на нашата висша интелигенция — за освобождаване в безсрочен отпуск.

I. Професори и учени; асистенти при Университета

1. Васил Златарски, подпоручик 1-ви или 6-и полк, на занятие тук.
2. Д-р Л. Ванков, подпор. 1-и полк.
3. Д-р С. Ангелов, подпор. 5 Дунавска дивизия.
4. Д-р М. Попов, подпор. 7-и полк.
5. Д-р К. Попов, редник в допълнит. д. на 1 полк.
6. Г. Н. Колушки, редник в 37-и полк.
7. Д. Михалчев, редник-телефонист при 1-ва дивизия.
8. Д-р Т. Кулев, подпор. 20-и полк, 13 рота.
9. Д-р Ст. Младенов, подпор. от 31 п., 3 рота, IV дивизия.
10. Д-р П. Стоянов, подпор., съдебен следовател във Враца
11. Д-р П. Н. Райков, редник в 2-ра опълченска д-на.
12. Д-р А. Христов, редник в 37 полк.
13. Д-р Ст. Романски, редник в 2-ра бригада, 1-ва дивизия.
14. Д. Мишайков, редник в 1-и артилер. полк. I пех. полк.
15. Д-р Сп. Казанджиев, подпоручик.
16. Д-р Вен. Ганев, цензор при Гл. квартира.
17. Д-ръ Ал. Балабановъ, цензоръ при Гл. квартира.
18. Гаджанов, цензор при Гл. квартира.
19. Д-р П. Нойковъ, редник 1-ва опълч. д-на.
20. Д-р Ст. Петков, редник 2-ра опълч. д-на.
21. Д-р И. Фаденхехт, редник, домак. I подвижна б-ца, при 1-ва Соф. д-зия.
22. Д-р Ст. Бончев, редник в тиловото Управление на 1-ва армия.
23. Д-р Г. Шишков, редник в тиловото Управление на 1-ва армия.
24. Д-р А. Димитров, телефонист на 8-ма дивизия.
25. Йорд. Иванов, редник на занятие при Генерал Хесапчиев.
26. Д-р А. Иширков, редник, на занятие при Генерал Хесапчиев.
27. Д-р Д. Кацаров, подпор., крепостен батальон.
28. Д-р Д. Каназирски, подпор. 5-ти полк, 1-ва д-зия.
29. Ст. Консулов, подпор. 1-ви п. 16 рота.
30. Пет. Мутафчиев, канд. офицер, 8 прим. полк, 4 рота.
31. Д-р Ил. Стоянов, редник 52 полк.
32. П. Пенчев, редник 37 п., телефонна команда.
33. Д. Йоакимов, редник 7 п., 9 р.
34. К. Константинов, подпор. 6 полк.
35. Ж. Радев, редник, санитар в болница.
36. П. Бакалов, подпор. 2 полк.
37. Т. Кехайов, редник в дивиз. лазар. 3-та дивизия, 3 секция.

II. Писатели и редактори на списания

38. Д. Бабев, подпор. 9 п. 13 р., 2-ра Трак. д-зия.
39. А. Страшимиров, редник 37 п., 13 р. 1-ва д-зия.
40. Вл. Василев, подпор. 37 п. 1 рота.
41. Ал. Паскалев, подпор. 51 п., 8-ма Тунджанска д-зия.
42. Мих. Грозев, подпор. 10 родопски полк, 2 рота.
43. Ник. Василевич Кюркчиев, редник 13 п. 8 р., VII Рилска д-зия.

III. Артисти от Народния и други театри

44. Кръстю Сарафов, 37 п. 9 р. I-ва д-зия.
45. Сава Огнянов, 6 п. 15 р. I-ва д-зия.
46. Ст. Бъчваров, 11 полк, 2-ра опълч. д-на, 4-та рота.
47. Юрданъ Сейков, 12 п. 5 р. (5-та дивизия).
48. Добри Дундаров, I-ва д-зия; №-ва ж. п. д-на по подържането.
49. Ив. Илиев Недялков, 1 полк, картечна рота; I д-зия.
50. Юрд. Минков, 5-и артил. п. 3-и взвод; Огнестр. парк при IV д-зия.
51. Георги Стояновъ, подпор. 31 п., 14 р.
52. Матей Икономов, подпор. VIII д-зия.
53. Недялко Щърбанов, 1 п. 1 р.
54. В. Кирков, 2-ра опълч. д-на, I-ва рота.
55. Гено Кировъ, I-ва опълч. д-на, 2-ра рота.
56. П. Стойчев, 37 п., 4 р.
57. Ст. Киров, редник в опълчението; 1 рота, 4 взвод.
58. Б. Пожаров, 2-ра опълч. д-на, 6-та рота.
59. Ф. Фратев, 1 п., 4 р.

IV. Художници

60. Марин Василев, 58 полк.
61. Ал. Андреев, Ловченски или Плевенски полк.
62. Никола Маринов, подпор. в Разградския полк.
63. Марин Георгиев, подпор. 1 п. допълняща д-на.
64. Август Розентал, подпор. 1 полк.
65. Ал. Иванов, кандидат-офицер 2-ри полк.
66. Яким Банчов, подп. 14 полк.
67. Миленков, подп. Самоковски полк.
68. Г. Евстатиев, редник 37 п.
69. П. Морозов, подпор. 5 п., 1 р.
70. Кочо Савов, 32 Ловченски полк.
71. Ж. Спиридонов, 1 п. 1 р., опълч. д-на.
72. Хр. Петров, подпор. I-ви полк.
74. Ат. Донков, 20 полк.
75. Хараламби Тачевъ, 9 допълн. д-на, 9 полкъ.

V. Оперни певци, композитори и др.

76. Василь Мирчев, санитар в 3-та дивиз. б-ца
77. Никола Стефанов, 18 п. музикална команда.
78. Виктор Гут, подпор. 17 п. 12 р.
79. Томангелов, 1 п., 13 рота.